

ЕТАПИ РЕФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Досліджується зміст головних етапів реформування політичної системи України. Проаналізовано проблему суб'єкта та об'єкта реформування. Робиться висновок про те, що нині політична система знаходиться на порозі чергового етапу перетворень.

Ключові слова: політична система, політична реформа, Президент, парламент, політичні угруповання.

Исследуется содержание основных этапов реформирования политической системы Украины. Анализируется проблема субъекта и объекта реформирования. Делается вывод, что ныне политическая система стоит перед очередным этапом преобразования.

Ключевые слова: политическая система, политическая реформа, Президент, парламент, политические группы.

The contents of the main stages of reforming the political system of Ukraine are researched in the article. The problem of subject and object of reforms is analyzed. The current political system is facing the next stage of transformation.

Key words: political system, political reform, President, Parliament, political groups.

Актуальність проблеми реформування політичної системи зумовлюється сучасними політичними процесами в Україні. Нині знову обговорюється питання

© ПЕРЕГУДА Євген Вікторович – кандидат політичних наук, завідувач кафедри політичних наук КНУБА

ухвалення змін до Конституції. Аналіз сучасних перспектив політичної реформи має базуватися, зокрема, на історії реформування політичної системи у 1990–2000-ті рр.

Проблеми реформування політичної системи неодноразово ставали предметом досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених¹. Водночас існують моменти, які зумовлюють нові дослідження. Як зазначає В.П. Горбатенко, «доля модернізації у кожному суспільстві залежить від можливостей та вміння соціуму інтерпретувати її цінності таким чином, щоб вони, з одного боку, зберегли предметну сутність та її зміст, а з іншого – не руйнували б специфіку національної традиції та культури»², а Ф. Захарія прямо стверджує, що «культури створюють інститути»³. Відтак кожен національний випадок політичної трансформації, корелюючись з загальнотеоретичними положеннями, являє власні закономірності.

Крім того, поняття реформування політичної системи не збігається з категорією політичної трансформації. В останньому випадку йдеться про загальний вектор перетворень, зміну конфігурації інститутів, їх змістовного наповнення, еволюцію політичної культури тощо. Але праці, присвячені модернізації та трансформації українського суспільства, приділяють мало уваги проблемі суб'єкта перетворень. Подолати білі плями здатен аналіз процесів реформування політичної системи. Поняття реформування дає змогу «схопити» явища, процеси, які не віддзеркалені в законодавстві.

Метою статті є з'ясувати основні етапи реформування політичної системи України, його чинники, суб'єктів, основні напрями, перспективи.

Специфіка розвитку політичної системи України зумовлена, серед іншого, історичними особливостями. Свого часу феномен Дикого поля сформував нездатність українців до тривалої боротьби за свої інтереси в рамках існуючої соціальної системи, відсутність культури компромісу. На політичні процеси впливає мозаїка регіонів з різною долею, економічним потенціалом, менталітетом. Уже в радянські часи сформувалися такі чинники як концентрована важка промисловість і зумовлена цим бюрократизованість управління. Одним з найважливіших чинників політичних процесів в Україні в усі часи був значний вплив зовнішньополітичного середовища, що було зумовлене, з одного боку, геополітичним становищем України, з іншого – цивілізаційною, регіональною, соціальною розколотістю України.

Перші кроки з реформування політичної системи були зроблені на зламі 1980–1990-х рр. Значною мірою це відбувалось під тиском загальносоюзних процесів, але істотний вплив вчиняли також українське суспільство та опозиційні організації. Уже в ті роки були закладені деякі підвалини майбутньої політсистеми. Йдеться про Декларацію про державний суверенітет України, Закон «Про економічну самостійність Української РСР», внесення змін до Конституції в частині санкціонування політичного плюралізму, формування нових органів влади – Кабінету Міністрів⁴, Президента⁵ тощо. Було ухвалено й закон про особливості регіонального управління⁶.

Перші роки після проголошення незалежності стали періодом наростання хаосу. Перед політсистемою стояли складні завдання в економіці, соціальній, духовній сферах. Проте давалася відсутність організованого суб'єкта таких перетворень. Опозиція не зуміла досягти влади та, більше того, пішла на союз з державною бюрократією. Натомість сама бюрократія була розпорошена. У радянські часи вона зберігала єдність завдяки керівництву Компартії, тепер політси-

стема була сповнена суперечностями – між Президентом і урядом, Президентом і парламентом, держадміністраціями та радами тощо.

Громадянське суспільство теж не могло довести свою силу. Адже серед нових партій стався розкол і частина з них, як було сказано, пішла на союз із владою. Виробити ж нові форми взаємодії суспільство було не в змозі – громадяни були зайняті особистим виживанням.

Не можна сказати, що в цей період реформи не проводилися. Створення атрибутів незалежності продовжувалось – було ухвалено нову редакцію закону про місцеве і регіональне самоврядування⁷, створена вертикаль регіональних органів державної влади⁸, розпочато приватизацію, лібералізацію грошово-кредитної політики тощо. Але в цілому реформи, які мали б поставити політичну систему на рівень виконання нею якісно нових завдань, були спорадичними, непослідовними та незавершеними.

Можна згадати надання уряду повноважень з видання декретів у сфері фінансово-економічної політики⁹, проте діяльність КМУ викликала «політичні ревнощі». Відтак вже за кілька місяців «декретування» було скасоване.

Були зроблені спроби налагодити конституційний процес. На всенародне обговорення був винесений проект нової Конституції¹⁰, який, до речі, містив низку цікавих положень, серед них розділ «Громадянське суспільство і держава». Політичне протистояння не дало змоги завершити процес.

Робилися спроби динамізувати виборчу систему. Партіями, громадськими організаціями було розроблено низку проектів нового закону, які передбачали змішану систему. Проте політично дезінтегрована державно-господарська бюрократія, яка переважала в парламенті, не бажала віддавати вплив опонентам з лав партій, що врешті-решт зумовило збереження мажоритарної системи.

Символічним підсумком цього етапу реформування стало ухвалення закону про особливості управління регіонами¹¹, який збільшив загрози подальшої дезінтеграції влади.

Наступний етап реформування, як правило, датують 1996–2004 рр. Але така періодизація базується на критерії форми державного правління. Водночас, якщо враховувати інші критерії, то слід констатувати, що вказаний період був неоднозначний. 1994–1999 рр. стали періодом консолідації управлінського класу, створення нової системи власності на засоби виробництва, поступової структуризації правлячої бюрократії.

На вибори 1994 р. майбутній глава держави йшов з програмою реформ. Проте особливості управлінської системи, зокрема, її розбалансованість, стояли на заваді реалізації нового курсу. Тому перші кроки Л.Д. Кучми були спрямовані на розбудову вертикалі виконавчої влади. У серпні 1994 р. було видано Указ¹² про визначення голів рад відповідальними за здійснення делегованих повноважень виконавчої влади. З цих питань голови облрад, їх виконкоми були підзвітні та підконтрольні Президентові, а голови районних рад – головам обласних і через них – Президентові.

Але така система була нестабільною. Вертикаль органів влади, яка діяла на підставі указів, суперечила Конституції. Президент також не мав ефективних важелів впливу на КМУ. Тому подальша розбудова державного управління була спрямована на втілення ідей Президента у законодавче поле. Наслідком стало підписання Конституційного Договору¹³.

Останній чітко регламентував відносини між главою державою та урядом і місцевими органами виконавчої влади. Фактично запроваджувалися елементи

президентської республіки. Глава держави без згоди парламенту міг призначати Прем'єра, членів КМУ, голів держадміністрацій.

Водночас Конституційний Договір не розв'язав усіх суперечностей. Положення, згідно з яким Президент призначав головами адміністрацій обраних голів рад, обмежувало його вплив на формування держадміністрацій та надавало останнім подвійної легітимності, що посилювало конфлікт з радами. Водночас головну роль у ставленні держадміністрацій до політичного курсу відігравали прагматичні міркування. Відтак неформальні чинники зберігали вплив на хід перетворень.

Тому наступним кроком було прийняття нової Конституції¹⁴. Це стало результатом тиску Президента на Верховну Раду. Конституційна комісія була утворена ще у 1994 р. на паритетних засадах Президентом та парламентом. Але представники останнього визначались із співвідношення фракцій, тому прихильники Президента склали більшість. Відповідно проект Основного Закону, внесений у Верховну Раду у 1996 р., відображав ідеологію Президента. Проте остаточний текст все-таки став результатом компромісу, оскільки для прийняття необхідно було 300 голосів.

Форму державного правління, закладену в Конституції, прийнято називати президентсько-парламентською. Прем'єра затверджував Президент, але за згодою парламенту. Те саме стосувалось деяких інших осіб (Генпрокурора, голів СБУ, ФДМУ тощо). Водночас звільнити їх Президент міг без згоди ВРУ. Членів Кабміну також призначав глава держави, але за поданням Прем'єра. Схожою була й процедура призначення голів місцевих держадміністрацій.

Реалізація цих положень була специфічною. Часто подання Прем'єра та уряду при призначеннях були формальними, які вони змушені були робити. Відтак на співвідношення політичних угруповань в уряді та держадміністраціях пріоритетний вплив здійснювали саме президентські структури.

Таким чином, при розбудові відносин між органами влади та політичними угрупованнями неформальні практики зберігали не меншу роль, ніж закони. Те саме стосувалося й деяких інших сфер. Сильним інструментом впливу Президента було право накладати вето на закони. Подолати його можливо було лише 300 голосами, що було складно. Водночас в разі потреби Президент підсилював своє право неформальними практиками. Наприклад, неодноразове накладання вето на закони «Про Кабінет Міністрів України» та «Про місцеві державні адміністрації», хоча парламент регулярно долав вето, Президент пояснював тим, що депутати повинні віддати 300 голосів не лише редакцію закону в цілому, а кожну з статей, яка викликала заперечення.

Щодо системи управління регіонами, то в Конституції державне управління було кадрово відмежоване від місцевого самоврядування. Останнє визначалось як право територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення. Позитивним було те, що право на місцеве самоврядування держава не дарувала, а визнавала. Надалі Верховна Рада затвердила закони «Про місцеве самоврядування в Україні» та «Про місцеві держадміністрації». Але політична практика призвела до того, що держадміністрації отримали верх над радами. Це зумовлювалося їх контролем над фінансовими та матеріальними потоками, складною системою делегованих повноважень тощо.

Отже, законодавча регламентація політичних відносин відзначалася перекосом влади в бік Президента, що посилювався неформальними практиками. Таким

чином глава держави консолідував під своєю орудою державну бюрократію та більшу частину політичної бюрократії. Такий режим мав потенціал еволюції в бік авторитаризму. Але цьому заважали два моменти.

По-перше, гостра боротьба між Президентом, державною бюрократією, з одного боку, та лівими партіями – з іншого. Водночас частина лівих теж зробила внесок у розбудову режиму, пішовши на компроміс у питаннях Конституційного Договору, Конституції, а подеколи – і в кадрових питаннях.

По-друге, це політика Президента щодо створення інституту приватної власності як гарантії перемоги у протистоянні з лівими. Завдяки, зокрема, приватизації правлячий клас було диверсифіковано. Утворилися клани, які контролювали окремі сегменти господарства та інших сфер. Їх верхівку складали керівництво партій, фракції, високопосадовці. З точки зору поглядів на стратегію розвитку вони істотно не розходилися. Проте їх корпоративні інтереси часто суперечили між собою. Щоправда, в зазначений період одна з груп спробувала, використовуючи важелі урядової влади (в особі Прем'єра), витіснити інші групи, проте Президент, відреагувавши на протест останніх, припинив цю спробу. Отже, прагнучи зберегти владу, глава держави підтримував баланс між політичними угрупованнями.

Наприкінці ХХ ст. ці угруповання починають висувати претензії на розширення участі у владі. Першою такою заявкою стало ухвалення у 1997 р. нового виборчого закону, згідно з яким 50% народних депутатів обиралися за списками партій та блоків¹⁵. Ці процеси інтенсифікувалися з 2000 р. Саме тоді політичні клани заявили претензії на зміну не лише виборчої системи, а й відносин між органами влади. Було створено першу постійну парламентську більшість, яка сформувала (нехай формально) уряд. Отже, ключовим вектором перетворень в цей час став перехід до парламентсько-президентської республіки. Формальним ініціатором цього був Президент. Його ініціативи зумовлювалися також побоюваннями за долю України після виборів 2004 р. Л.Д. Кучма передбачав, що в разі, якщо якась з груп отримує надзвичайно централізовану владу, вона використає для придушення опонентів.

Водночас план реформ Президента містив момент, на який майже не звертають увагу. Зміною форми правління він перетворення не обмежував. Ще наприкінці ХХ ст. він усвідомив, що можливості системи щодо стимулювання суспільного розвитку вичерпувалися. Бюрократична консолідація давала збої. Причини, які свого часу призвели радянський соціалізм до краху – економічна відсталість, відсталість соціальних, зокрема й політичних, технологій – не лише не зникли, а й загострилися. І економічне зростання з початку 2000-х рр. яскраво це продемонструвало – Україна зіткнулося з нестачею внутрішніх ресурсів. Для структурної перебудови були необхідні гігантські інвестиції. Бюджет їх не мав. Відтак треба було «розбудити» суспільство.

Водночас «низові» структури суспільства перебували у нерозвинутому стані. Такими могли б стати об'єднання співвласників багатоквартирних будинків, будинкові, вуличні, квартальні комітети, проте відповідний закон, як і Закон «Про органи самоорганізації населення» та інші, були малоефективні, або підприємницькі структури, проте податкова система придушувала бізнес, який не мав «політичного даху».

Внаслідок цього Президент говорив не просто про перерозподіл повноважень на користь парламенту, а про створення «політично відповідальної більшості в парламенті на базі широкої суспільної коаліції; уряду парламентської більшості,

народної довіри і відповідальності»¹⁶. Він розумів, що партії, які об'єднували політичні угруповання, не представляли інтереси громадянського суспільства. Як зазначає О.В. Бабкіна, наш парламент поки являє не стільки інститут соціального або ідейного представництва, скільки арену зіткнення інтересів частин політичної еліти... Це зіткнення може набувати вигляду представництва інтересів регіонів, кланів, але в дійсності залишається виразом інтересів єдиного політичного картелю»¹⁷.

Справа в тому, що здебільшого капітал, який представляли клани, був не приватним, а приватизованим. О. Пасхавер зазначає, що приватний капітал – здоровий капітал, а приватизований – «хворий». Відтак, допоки політичні угруповання не інвестували у створення нового капіталу, вони залишалися не структурами громадянського суспільства, а складовою частиною апарату бюрократії. Ці угруповання контролювали також значну частину громадських організацій, які таким чином були елементами політичних холдингів.

Тому Л.Д. Кучма постійно коливався щодо бажаних термінів переходу до парламентсько-президентської республіки. Так, у 2001 р. в одному з інтерв'ю він говорив про 20-річну перспективу. Він також намагався вибудувати заходи, які б сприяли не лише контролю за політичними угрупованнями (верхня палата парламенту, збереження політичної ваги Президента), а й зближенню між політхолдингами та суспільством. З цією метою пропонувалося впровадження пропорційної системи виборів. З іншого боку, Президент ініціював низку соціальних реформ. Майже ніхто з коментаторів не звернув увагу на те, що у серпневому 2002 р. зверненні щодо політ реформи Президент говорив не лише про неї, а й про соціальні реформи – медичну, пенсійну тощо.

Проте ці реформи так і не були здійснені. Щоправда, деякі закони було ухвалено, зокрема, Закон «Про органи самоорганізації населення», однак без реформи житлово-комунального господарства він залишався неефективним. Не було проведено пенсійної, медичної та інших реформ. Отже, реформування політсистеми не просто виявилось незавершеним. Воно не призвело до становлення нової її якості, вона не стала ближче до суспільства.

Більше того, напередодні виборів 2004 р. політсистема опинилася у патовому стані. В разі збереження існуючих відносин між органами влади вірогідним було, що політичні угруповання, які отримують владу, спробують використати її для придушення опонентів, але, враховуючи що останні теж мали значні ресурси, це могло б призвести до серйозного конфлікту, і не лише на «печерських пагорбах». Якщо ж реформа була б проведена, то це також призвело б не до стабілізації, а до загострення політичного протистояння.

Така альтернативність пояснює події, які сталися вже після ухвалення змін до Конституції¹⁸. Реформа 2004 р. без розбудови системи зв'язків між політичними силами та іншими соціальними групами лише посилила протистояння, яке перекинулося на нові сфери суспільного життя – судову систему, регіональне управління тощо.

Символічним є приклад з тлумаченням Конституційним Судом механізму утворення коаліції. Якщо у вересні 2009 р. КС ухвалив вердикт, згідно з яким парламентську коаліцію утворюють фракції, до яких входять 226 депутатів, то вже у березні 2010 р., згідно з його новим вердиктом, до коаліції можуть входити депутати на індивідуальній основі, зокрема з фракцій, які не є засновниками коаліції. Як зауважував голова КС, діючими залишаються обидва вердикти. Проблема ж

полягає у тому, що в існуючій ситуації потребують свого тлумачення рішення Конституційного Суду, і це тлумачення здійснюється виходячи з політичних інтересів, які кардинально розходяться.

Щоправда, у 2005-2009 рр. відбулась низка подій, які потребують додаткового аналізу. По-перше, це «післямайданний» період. Хоча масові виступи 2004 р. були спровоковані елітами, все ж таки вони розбудили енергію суспільства. До того ж після виборів нова влада мала значний авторитет та, відповідно, шанси консолідувати суспільство в ім'я реформ. Цього не сталося. Натомість в лавах сил, які прийшли до влади, стався внутрішній конфлікт.

По-друге, це події літа-вересня 2006 р., коли склався тимчасовий союз між «Нашою Україною» та «Антикризовою коаліцією». Досить швидко він розпався, що пояснювалося протиріччями між ідеологічними гаслами, корпоративними та особистісними суперечностями.

Нарешті, йдеться про спробу створення коаліції між Партією регіонів та БЮТ у 2009 р. Були підготовлені зміни до Конституції, виборчої системи тощо. Але розцінювати цю спробу як сценарій виходу з перманентної кризи неможливо. Потенційні коаліціанти у законопроектах задекларували намір поставити законодавчі перешкоди на шляху до влади будь-яким іншим силам. Отже, була зроблена спроба монополізувати державну владу. Невдача ж була пов'язана з неорганічністю проекту. Бажання монополії було з обох сторін, але вирішити, хто матиме першість, вони не могли.

Гостре протистояння призвело до подальшого зниження ефективності державної влади та політичної системи в цілому, її функціональної деградації, неспроможності реалізувати необхідні реформи. Фактично реформування обмежалося відносинами між органами державної влади, не торкнувшись глибинних підвалин суспільного життя. Розкол еліт та їх неспроможність вирішувати проблеми, з одного боку, зумовили втомленість громадян від політики, з іншого – змушували останніх брати участь у виборах, оскільки політичні лідери залякували втратами в разі приходу до влади їх опонентів. Відтак розкол еліт став знаряддям залучення громадян до політики. Проте позитивно оцінити це неможливо, адже внутрішньоелітні розколи стимулювали розколи і в середовищі громадян, конденсуючи негативну енергію суспільства.

Невикористання конструктивної енергії суспільства в умовах економічного підйому призвело до ще більшої залежності політичних холдингів від зовнішніх ресурсів – ідеологічних, фінансових, кадрових тощо. Єдиним масштабним джерелом інвестицій в останні роки були зовнішні запозичення. Проте значна їх частина спрямовувалась не на технологічне оновлення, а у споживчий сектор. Коли ж вибухнула світова криза і виник дефіцит ресурсів, банківська система України опинилася на межі колапсу. Схожа ситуація існувала і в будівельній галузі. В неї були вкладені величезні інвестиції. Але будувалось житло, офісна, торгівельна нерухомість. Натомість виробнича, транспортна інфраструктура залишалась поза увагою. Не приділялася увага соціальній інфраструктурі, відсутніми були інвестиції в житлово-комунальний сектор. Не дивно, що Україна стала найбільшою жертвою світової кризи.

Отже, саме криза стала найбільшим індикатором неефективності політичної системи України, загостривши необхідність переходу до чергового етапу реформування політсистеми. Водночас на сьогодні відсутня чітка перспектива розвитку. Існують кілька альтернатив різного ступеня вірогідності.

Так, часто твердять про авторитарний режим. Теоретично для проведення реформ він мав би стати в нагоді. Проте сьогодні існують чинники, що ставлять під сумнів його вірогідність. В першу чергу це знову ж таки залежність політичних сил, яких підозрюють на претензіях на диктаторство, від зовнішніх джерел. Також це протиріччя в середовищі цих сил. Тому не менш, а, можливо, більш вірогідною стає перспектива подальшої стагнації системи.

Отже, реформування політичної системи України відбулось у декілька етапів. Напередодні та в перші роки незалежності були сформовані атрибути держави, визначені ідеологічні засади реформування. Водночас в цьому етапі можна виокремити дві фази. На зламі 1980-1990-х рр. активну участь у реформуванні брало громадянське суспільство. Надалі його активність різко знижується, а частина нових партій, які до того представляли інтереси різних соціальних груп, йдуть на союз з державно-господарською бюрократією.

З середини 1990-х рр. і до середини 2000-х рр. відбулась консолідація політичного класу навколо Президента, що визначило й форму правління – президентсько-парламентську республіку, встановлення диктату цього класу над суспільством. Водночас цей період також поділяється на два етапи. У др.пол. 1990-х рр. відбувалось поступове становлення угруповань політичного класу, які отримують контроль над сферами суспільного життя. Демократичний режим зберігається завдяки протистоянню бюрократії та лівих сил. З кінця 1990-х рр., разом із економічним зростанням, зазначені угруповання починають переформатовувати суспільство «під себе» та претендувати на збільшення ваги у владі. Водночас реформи, які дали б змогу збільшити внутрішні ресурси реформування, були загальмовані. Відтак сила угруповань базується на зовнішніх джерелах, а у відносинах з суспільством вони орієнтувалися на жорсткий контроль над останнім шляхом маніпулювання.

Др.пол. 2000-х рр., яка почалась з впровадження парламентсько-президентської республіки, було властивим жорстке протистоянням політичних холдингів, що різко знизило функціональність політичної системи та, зокрема, державного управління. Нині політисистема України стоїть перед кількома альтернативами, включно встановлення авторитарного режиму (та інші сценарії, які означатимуть новий етап реформування), подальшу стагнацію та зростання соціального напруження внаслідок техногенних та інших катаклізмів.

1. Див.: *Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності* / НАН України; Інститут історії України; ІПЕНД ім. І.Ф.Кураса / В.М. Литвин (ред. кол.). – К.: Ніка-Центр, 2008. – 988 с.; *Горбатенко В.П.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. Монографія. – К.: Видавничий центр «Академія», 1999. – 240 с.; *Сучасна українська політика. Аналітичні доповіді ІПЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України.* – К.: ІПЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2009. – 448 с.; *Афонін Е., Мартинов А.* Історична місія сучасного авторитаризму // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6; *Мацієвський Ю.* Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після «помаранчевої революції» // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5 (20). – С. 16–32; *Сухонос В.В.* Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму. – Суми: Університетська книга, 2003. – 336 с.; *Долженков О.О.* Трансформація політичних систем України та Білорусі: порівняльний аналіз. Автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2005. – 32 с.; *Новакова О.В.* Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні: автореф. дис... д-ра

політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. – К., 2007. – 31 с.; *Чемшист О.О.* Оптимізація демократичного розвитку політичних систем у контексті співвідношення державної влади та політичної участі: Автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2005. – 37 с.; *Гельман В.Я.* *Постсоветские политические трансформации: наброски к теории* // *Общественные науки и современность*. – 2001. – № 1. – С. 55–69; *Данилов А.Н.* Переходное общество: проблемы системной трансформации. – Минск: Харвест, 1998. – 432 с.; *Казин Ф.А.* Конституційна реформа в Україні. От президентської республіки к парламентській // *Политическая экспертиза*. – 2005. – № 3.; *T. Kuzio.* Regime type and politics in Ukraine under Kuchma // *Communist and Post-Communist Studies*. – 2005. – №38. – Р. 167–190. **2.** *Горбатенко В.П.* Цит. праця. – С. 8. **3.** *На пути к «многолинейному» будущему: Интервью с Фаридом Закарией*//*Свободная мысль*. – 2009. – №1. – С. 9. **4.** *Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 21 травня 1991 р. №1048-ХІІ «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР у зв'язку з вдосконаленням системи державного управління»* // *Відомості Верховної Ради УРСР*. – 1991. – № 26. – Ст. 294. **5.** *Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 5 липня 1991 р. № 1293-ХІІ «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР* // *Відомості Верховної Ради УРСР*. – 1991. – № 33. – Ст.445. **6.** *Закон Української РСР від 7 грудня 1990 р. № 533-ХІІ «Про місцеві ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування»* // *Відомості Верховної Ради*. – 1991. – №2. – Ст. 5. **7.** *Закон України від 26 березня 1992 р. № 2234-ХІІ «Про внесення змін до Закону Української РСР «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування»* // *Відомості Верховної Ради*. – 1992. – № 28. – Ст. 387. **8.** *Закон України від 5 березня 1992 р. №2167-ХІІ «Про Представника Президента України»* // *Відомості Верховної Ради України*. – 1992. – №23. – Ст. 335. **9.** *Закон України від 19 грудня 1992 р. № 2885-12 «Про доповнення Конституції (Основного Закону) України статтею 97-1 та внесення змін і доповнень до статей 106, 114-5 і 120 Конституції України»* // *Відомості Верховної Ради України*. – 1993. – № 9. – Ст. 60. **10.** *Постанова Верховної Ради України від 1 липня 1992 р. №2525-ХІІ «Про проект нової Конституції України»* // *Відомості Верховної Ради*. – 1992. – № 32. – Ст. 550. **11.** *Закон України від 3 лютого 1994 р. №3917-ХІІ «Про формування місцевих органів влади і самоврядування»* // *Відомості Верховної Ради України*. – 1994. – № 22. – Ст.144. **12.** *Указ Президента України від 6 серпня 1994 р. № 430/94 «Про забезпечення керівництва структурами державної виконавчої влади на місцях»* // *Урядовий кур'єр*. – 1994. – № 124–125. – С. 2. **13.** *Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України від 8 червня 1995 р. №1к/95 «Про Основні засади організації функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України»* // *Відомості Верховної Ради України*. – 1995. – № 18. – Ст.133. **14.** *Конституція України* // *Відомості Верховної Ради України*. – 1996. – №30. – Ст. 141. **15.** *Закон України «Про вибори народних депутатів України»* // *Відомості Верховної Ради України*. – 1997. – № 43. – Ст. 280. **16.** *Передвиборна програма кандидата у Президенти України Кучми Леоніда Даниловича*//*Голос України*. – 1999. – № 175. – С. 3. **17.** *Бабкіна О.В.* Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства // *Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції: 8-9 лютого 2006 р.* / Укл. Г.О.Нестеренко / За ред. В.П.Беха. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2006. – С. 12. **18.** *Закон України «Про внесення змін до Конституції України»* // *Відомості Верховної Ради України*. – 2005. – № 2. – Ст. 44.